

ИСО ЖАББОРОВ, САНЖАР ЖАББОРОВ

ЖАҲОН ДИНЛАРИ ТАРИХИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги олий ўқув юртлари талабалари ҳамда
ўқитувчилари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ "ЎЗБЕКИСТОН" 2002

Масъул муҳаррир:
академик, фалсафа фанлари
доктори, профессор М.М.Хайруллаев

Тақризчилар:
фалсафа фанлари доктори, профессор Қ.Н.Шажимов
тарих фанлари доктори, профессор К.Н.Норматов
тарих фанлари доктори Қ. Иноятов
тарих фанлари номзоди, доцент Х.Қ.Фуломов

Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, фалсафа фанлари доктори, профессор И.Жабборов ҳамда ҳуқуқшунос ва диншунос олим, фалсафа фанлари номзоди С.Жабборовнинг ушбу китоби бой ва хилма-хил тарихий, археологик, этнографик ва этноюридик материалларга таянган ҳолда анча вақтдан бери ўқиб келинаётган махсус курс ҳамда муаллифлар олиб борган тадқиқотлар асосида ёзилган. Унда мазкур фанлар қўлга киритган сўнгги илмий хулоса ва мулоҳазалар ақидавийлашган "жанговар атеизм"га зид ҳолда янгича талқин қилинган. Китобда ибтидоий динларнинг ва илк билимларнинг пайдо бўлиши, давлатлар юзага келган даврдаги политеистик диний тасаввурлар ва дастлабки ҳурфикрлиликнинг эволюцияси, монотеистик жаҳон динлари (зардуштийлик, буддизм, христианлик, ислом)дан то ҳозирги динлар ва диний йўналишларгача, тафаккур ва виждон эркинлиги тарихий жараёни, дин ва илм-фан орасидаги мулоқот ва мослашиш муаммолари баён этилган.

Китоб олий ўқув юртлари талабалари ва ўқитувчиларига ҳамда дин ва ҳурфикрлилик тарихига қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Ж $\frac{04010000 - 07}{351(04) 2002}$ - 2002

ISBN 5-640-02617

"Биз дин бундан буён ҳам аҳолини энг олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилиши тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диний даъватлар ҳокимият учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонуншуносликка аралаштириш учун байроқ бўлишига йўл қўймаймиз".

Ислом Каримов

Жамият пайдо бўлгандан буён инсон ранг-баранг табиат, турли-туман ҳодисалар ҳамда воқеаларни билишга интилиб келган. Инсон коинотда ўз мавқеини аниқлаш мақсадида яхши-ёмонни, эзгулик ва ёвузликни, ҳақиқат ва сохталикни, муҳаббат ва нафратни фарқлашга, уларнинг моҳияти ва сабабларини тушунишга ҳаракат қилиб, ҳар хил тасаввур ва қарашларни яратган. Аммо бундай ўй-фикр ва дунёқарашлар ҳар доим ҳам тўғри ва ҳаққоний бўлавермасдан, кўп ҳолларда кишини сохта тасаввурлар орқали нодонлик тўрига илинтирган, уни ғайриилмий тушунчалар доирасига тортиб, кўр-кўрона итоатгўйликка олиб келган. Шу билан бирга ижтимоий тараққиётнинг энг муҳим омили ҳисобланган инсон ўз тафаккури билан оламдаги буюм ва ҳодисалар, ижтимоий воқеалар ва муносабатларнинг ҳақиқий моҳиятини тўғри идрок қилиб, ижобий билимларга эга бўлган.

Антик даврнинг буюк мутафаккирларидан бири, миллоддан аввалги VI-V асрларда яшаган Гераклит инсон ўз табиати билан оламни ва ўзини билишга, ёшлиқдан фикр юритишга қобил эканлигини алоҳида қайд қилган. Демак, ҳар бир инсон вояга етиб, ақлга эга бўлиши билан теварак-атрофдаги воқелик тўғрисида мулоҳаза юритиб, табиат ва жамиятга оид саволларга жавоб ахтарган, илк фалсафий дунёқараш ва тушунчаларни яратган, ўзи ҳам камол топган. Дастлабки илмий билимлар билан сохта

тасаввурлар ўртасидаги мулоқот асли табиат ва жамият-даги турли қарама-қаршиликнинг ўзига хос ифодаси сифатида намоён бўлган. Бироқ бу мулоқот ҳар бир тарихий даврда турлича ифодаланган. Жамият қолоқ бўлса, дунёқараш шакллари ҳам шунчалик оддий ва асосан хурофий тарзда ифодаланган. Инсон тафаккурининг такомиллашиши ва ўсиши натижасида илмий ҳамда хурофий тасаввурлар ҳам мураккаблашиб, ўз замонасига мослаша борган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов одилонга қайд қилганидек, ҳозирги кунда биз танлаган мақсадимиз йўлида кўндаланг бўлиб турган муаммоларни аниқ тасаввур қилишни ўрганишимиз лозим. Чунки "бу муаммоларнинг кўпчилигини янги тамойиллар ва улкан воқеа-ҳодисалар келтириб чиқарган. Шу сабабли бизни ўраб, ҳеч ким ўз ҳолича яшай олмайдиган, ҳамма нарса бизга боғлиқ бўлавермайдиган, юксак мақсадларга эришилиш йўлидаги интилишимизга жиддий хавф-хатар солиб турган бу дунёнинг ўзи нимадан иборат эканлигини чуқур тушуниб олиш жуда муҳим".¹ Бу жараённи тўғри тушуниш учун даставвал жамият тарихини яхши билиш зарур.

Халқнинг тарихий онги унинг ижтимоий тафаккури орқали умуминсоний қадриятлар ҳисобланган ватанпарварлик, одамийлик, ҳаққонийлик, ҳалоллик, ахлоқ-одоблилик, аҳиллик, меҳр-оқибатлилиқ каби юксак инсоний фазилатлар ва олий мақсадларга эга жамиятни қуриш билан доимо узвий боғлиқ бўлиб келган.

Инсон камолотга эришгунча бутун тарих давомида ниҳоятда машаққатли ва чуқур зиддиятларга тўла оғир йўлни босиб ўтган. Жамият тарихида қанчадан-қанча қудратли давлатлар, империялар пайдо бўлган, кейин емирилган, социал тўқнашувлар оловида бир сулоланинг ҳукмронлиги кулга айланиб, иккинчи сулоланинг ҳокимияти ўрнатилган, ижтимоий оқим тўлқинларида юзага чиққан айрим ғоя ва тушунчалар пуфакдай ёрилиб, буддизм, христианлик ва ислом каби диний таълимот ва эъти-

¹ *Ислон Каримов. "Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари."* Т., "Ўзбекистон", 1997, 10—11-бетлар.

қодлар тарих синовидан ўтган, илмий билимлар асрлар оша жаҳонга тарқалган. Улар ҳозиргача жамиятнинг муҳим омиллари сифатида сақланиб келмоқда. Тарихнинг айрим саҳифаларини варақламай туриб, маънавий маданиятнинг таркибий қисмига айланган диний тасаввурларнинг ижтимоий моҳияти ва илдизларини, илм-фанга таянган тафаккур эркинлиги ва уларнинг ўзаро муносабатини аниқламагунча бу жараённинг сабабларини тушуниш қийин.

Инсоннинг ибтидоий жамоа тузумидан ҳозирги илмий-техника инқилоби давригача бўлган тараққиёти, оддий тош ва ёғоч қуролларидан замонавий автоматика, компьютерлар ва атом энергетикаси, ибтидоий чайлалардан йирик шаҳарларгача, кўчманчи уруғ-қабилалардан буюк миллат ва элатларгача, ибтидоий нодонликдан коинот сирларини ўрганувчи космонавтика давригача босиб ўтган тарихи саҳифаларини варақлар экансиз, сон-саноқсиз ижобий ва салбий, эзгулик ва ваҳшийлик, жасура ва фожиали воқеаларнинг гувоҳи бўласиз.

Ҳозирги даврда муайян эътиқод, аниқ умид ва эзгуниятларга эга, ўз мавқеи ва ҳуқуқини англаган, билимдон, ўз ватани ва бурчига садоқатли фуқароларсиз ижтимоий тараққиёт бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ёш авлодни тарбиялашда унинг дунёқараши, билим даражаси, маданий ва сиёсий савияси, ҳуққ-атвори умуминсоний қадриятларга мос келиши энг муҳим аҳамиятга эга. Чунки инсон мавқеи жамият моҳияти билан бевосита боғлиқ бўлиб, шахс камолининг асосий манбаи жамиятда, унинг фаолияти билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар тизимида эканлигини тарих тажрибаси тасдиқлаб берган. Инсон моҳияти масаласини, унинг жамиятда тутган ўрнини шахснинг дунёсини ифодаловчи ўзаро узвий боғланган эътиқод (иймон), ҳуқуқ, бурч, диёнат (виждон), адолат, ҳалоллик каби қадриятлар орқали тўғри идрок қилиш мумкин. Аслида ҳар бир фуқаро ҳаётдаги ўрни ва мавқеини ўз жамияти, ватани, теварак-атрофидаги муҳит (оила, меҳнат жамоаси, маҳалла ва ҳ.к.) олдидаги бурчи ва масъулиятини ички ҳис-туйғулари ва виждони орқали чуқур тушуниб олса, у ижтимоий тараққиётнинг муҳим омилига айланади.